

Tarihî Dönem Metinlerinde “al~āl, ar~ār-” Ve Türevleri

The Use Of “al~āl, ar~ār-” And Its Derivatives In Historical Period Texts

Duygu YAVUZ ÖZ*

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul, Türkiye.

Orcid Id: 0000-0002-5420-6261

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Duygu Yavuz Öz
Yeditepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği
Bölümü, İstanbul, Türkiye.

E-posta / E-mail:
dyavuz@yeditepe.edu.tr

Geliş Tarihi / Recived Date:
17 Mayıs 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
1 Haziran 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:
Duygu Yavuz Öz, “Tarihî Dönem Metinlerinde “al~āl, ar~ār-” ve Türevleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 134, Sayı 265, İstanbul 2023, s. 231-248.

doi: 10.55773/tda.1298379

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Sözcük ailelerinin ortaya çıkarılması aynı köke dayanan sözlerin bir araya getirilip ses, şekil ve anlam ortaklıklarının ve değişikliklerinin tespit edilmesi bakımından oldukça önemlidir. Bu ortaklıklar ve değişiklikler lehçelerin özelliklerine, buldukları yüzyıllara ve coğrafyalara göre farklılık gösterebilir. Bu çalışmada kandırmak alanına ait al~āl, ar~ār- sözcüklerinin Doğu ve Batı Türklük sahası tarihî dönem metinlerindeki türevleri üzerinde durulmuş, bunlar ses, şekil ve anlam bakımından incelenmiştir. Çalışmanın sonunda her iki biçimden de ad ve eylem kategorisinde birçok sözcüğün türediği, kimilerinin kullanımının tek bir metin ya da dönemle sınırlı olup kimilerinin kesintisiz olarak devam ettiği, kelime ailesindeki kimi sözcüklerin dinî metinlerdeki yabancı terimlerin Türkçe karşılıkları olarak kullanıldıkları görülmüş ve Moğolcadaki ses ve anlamca benzer olan alda-, aldag-a, arga, arga- kelimelerine dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: al ~ āl, ar~ār, Aldatmak, Kandırmak, Hile, Sözcük Ailesi.

Abstract

The identification of word families is crucial in determining the commonalities and variations in phonetic, morphologic, and semantic of words with the same origin. These commonalities and variations may vary according to the characteristics of dialects, centuries, and geographies. In this study, the derivatives of the words al~āl and ar~ār-, belonging to the domain of deception, were examined in historical texts of the Eastern and Western Turkic regions, focusing on their phonetic, morphologic, and semantic. At the end of the study, it was observed that many words were derived from both forms in the noun and verb categories, some of which were limited to a single text or period while others continued uninterrupted. It was also noted that some words in the word family were used as Turkish equivalents of foreign terms in religious texts. Attention has been drawn to the Mongolian words alda-, aldag-a, arga, arga-, which are phonetically and semantically similar.

Keywords: al ~ āl, ar~ār, Deceive, Trick, Cheat, Family Of Words.

Giriş

Sözcük ailelerinin ortaya çıkarılması aynı köke dayanan sözlerin bir araya getirilip ses, şekil ve anlam ortaklıklarının/değişikliklerinin tespit edilmesi bakımından önemlidir. Bu ortaklıklar ve değişiklikler yer aldıkları lehçelere, buldukları yüzyıllara ve coğrafyalara, kullanıldıkları bağlamlara göre farklılık gösterebilir. Sözcüklerin ses ve şekil özellikleri yukarıda saydığımız durumlar doğrultusunda daha belirgin ve tahmin edilebilir bir özellik gösterirken anlam bahsi daha karmaşık bir yapıya sahiptir.

Dilde anlam aradığımız en küçük birim sestir; çünkü sözcükler birden fazla sesin birleşiminden oluştuğu gibi kimi zaman tek bir sestten de oluşabilir. Bir başka deyişle, sözcük dediğimiz yapının bir ses bir de anlam olmak üzere iki temel yönü vardır. Sözcükler, telaffuz özellikleri ve ekleşme düzeninin yanı sıra sahip olduğu anlam/anlamlar bakımından da ele alınmalıdır. Bu anlam/anlamlar daima sabit olmayıp zaman içerisinde birtakım değişiklikler gösterebilirler. “Anlamli dil birimlerinin içerik düzlemlerinde ortaya çıkan değişiklik”¹; “bir kelimenin gösterdiği anlamdan az veya çok uzaklaşarak yeni bir anlam kazanması olayı”²; “bir sözcüğün zamanla o kavramdan az çok uzaklaşması ya da yeni bir kavramı yansıtmaması durumu”³; “dil birimlerinin, dillerin toplumsal uzlaşımlara dayalı saymaca ve öğretilmeli, iki ve çok katmanlı göstergelerindeki değer değişimi”⁴; “anlamın daralması, genişlemesi, kayması veya bayağılaşması”⁵ biçimlerinde tanımlanan “anlam değişmesi”; anlam daralması, genişlemesi, iyileşmesi, kötüleşmesi gibi olayları kapsar.

Anlam genişlemesi “anlamli bir birimin daha geniş bir kapsam içermeye başlaması; dar bir anlamdan geniş bir anlama geçiş sonucu gerçekleşen değişim”⁶; “anlam kapsamı dar olan bir kelimenin zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayı”⁷; “bir göstergenin, temel anlam olarak bir nesnenin, bir işin bir bölümünü, ya da bir türünü gösterirken zamanla o nesnenin bütünü, bütün türlerini anlatır duruma gelmesi”⁸; “anlam kapsamı dar olan bir sözün zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayı”⁹; “dar bir anlamda kullanılan bazı kelimelerdeki anlamın ilgili kavramlara yayılması”¹⁰ olarak; anlam kötüleşmesi “iyi anlamli bir kelimenin zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanması; bu yönde

¹ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual, İstanbul, 2002, s. 20-21.

² Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2010, s. 19-20.

³ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim 1-2-3*. Ciltler, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2009, s. 212.

⁴ Günay Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ, Ankara, 2012, s. 540.

⁵ *Türkçe Sözlük*: Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005, s. 101.

⁶ Vardar, *a.g.e.*, s. 20-21.

⁷ Korkmaz, *a.g.e.*, s. 20.

⁸ Aksan, *a.g.e.*, s. 214.

⁹ Karaağaç, *a.g.e.*, s. 549.

¹⁰ *Türkçe Sözlük*, s. 101.

bir zayıflamaya uğraması olayı”¹¹; “iyi anlamlı bir sözün zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanması olayı”¹²; “anlamı iyi ve olumlu olan bir kelimenin zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanması, anlam bayağılaşması”¹³ olarak tanımlanmaktadır.

Bu çalışmada kandırmak kavram alanının en temel ve kadim köklerinden biri olup hem ad hem eylem kategorisinde birçok sözcük türetmiş olan ve yukarıda ifade ettiğimiz anlam genişlemesi ve anlam kötüleşmesi olaylarını açıkça görebildiğimiz *al-āl* sözcüğü ve türevleri ile, kökteş olduklarını düşündüğümüz *ar-ār-* sözcüğü ve türevleri üzerinde durulmuştur. Her iki biçimin sözcük ailesinin öğeleri Doğu ve Batı Türklük sahası tarihî dönem metinleri ve sözlüklerinden taranarak gösterdikleri ses, şekil ve anlam özellikleri açısından incelenmeye çalışılmıştır.

1. “*al-āl*” ve Türevlerinin Tespit Edildiği Dönemler ve Eserler

1.1. *al-āl* “yol, vasıta, çare, strateji, araç; hile, düzen, tuzak, aldatmaca, kurnazlık”

İlk kez Eski Uygur Türkçesi döneminde karşımıza çıkan sözcük Orta ve Yeni Türkçe dönemi Doğu ve Batı Türklük sahası metinlerinde varlığını devam ettirmiştir: **E. Uyg.** *al* “yol, vasıta, usul, çare; al, hile, aldatma”¹⁴; “araç, alet, yöntem, becerikli araç (Skr. upāya), hüner; hilekâr; aldatma, kandırma, hile; harp araç ve gereçleri.”¹⁵ **Kar.** *āl-al* “hile, aldatma” DLT. **EAT** *al* “hile, düzen.”¹⁶ **Hzm.** *al* “hile, aldatma” ME. **Kıpç.** *al* “hile, dalavere, kurnazlık” CC, GT, Kİ. Çağ. *al* ŞHD, *āl* LD “hile”; **Osm.** *al* “hile, hud’a, mekr” Kamus. Ad kategorisindeki *al* sözcüğü tarihî dönem metinlerinde çeşitli yardımcı eylemlerle bir araya gelerek fiilleşmiştir: **EAT** *al eyle-* “hile yapmak” DK; *al-ēt-* “düzen yapmak” Mec.N; **Hzm.** *al-ēdiš-* “hile yapmak” ME; *al-kıl-* “hile yapmak, aldatmak” KE, ME, HŞ; Çağ. *al-it-* ŞHD, *āl-kıl-* LD. Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: *Teñrim bu kuanşi im pusar neçükin ne alın çevişin bu çambudvip yir suvda yoruyur tınlıqlarğa asiğ tusu kılur nom nomlayur alı çevişi neteg erki* “Tanrım, bu Kuanşi im pusar nasıl ve ne gibi usullere, çarelere baş vurarak, bu Jambudvipa (denen) dünyada yaşayan canlı varlıklara fayda sağlar, (onlara) dini öğretir” KİP 98. *Bitip kodmasa erdi bilge bitig/sakışka negü erdi al yan itig* “Bilgeler kitap yazıp bırakmamış olsalardı, hesap yapmaya nasıl bir çare ve imkân bulunurdu” KB 2226. *Ol bütünlükin tañrı kewdeçi ol kâfirlerniñ alnu* “Şüphesiz Tanrı kafirlerin tuzağını zayıflatandır” KKT 28/73b2=8:18. *Yanağun alnu gör kim ne al etmiş durur hâlik* “Yanağının kırmızısına bak yaradan nasıl hile yapmıştır” Mec.N 65-2. *Melik sizmedin anıñ hile alın/ şeker sakınıp galañ*

¹¹ Korkmaz, a.g.e., s. 21.

¹² Karaağaç, a.g.e., s. 550.

¹³ *Türkçe Sözlük*, s. 101.

¹⁴ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 10.

¹⁵ Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe)*, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, 2021, s. 26.

¹⁶ Cem Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1983, s. 6.

hoş yidi balın “Hükümdar onun hilesini sezmeden Şeker’in balını hoş diye düşünüp yanlışlıkla yedi” HŞ 3010. *Düşmen adına aldanmağıl* “Düşmanın hilesine aldanma” GT 330-11. *Qara miñ al iñ üze qoymaq al imiş bildim/temettu’ andın alınmağ muhâl imiş bildim* “Kara beni kırmızı yanağın üzerine koymak aldatma imiş anladım. Ondan bir kâr sağlamak hayal imiş anladım” LD 1230. Çeşitli anlam özellikleriyle karşımıza çıkan *al* sözcüğünün temel anlamı Eski Uygur Türkçesi döneminde de devam eden “vasıta, usul, yöntem, araç” olmalıdır. Clauson’a göre sözcük “araç, bir şeyi yapmanın yöntemi; başlangıçta oldukça tarafsız ve saygın şeyler kadar küçültücü şeyler için de kullanılırken sonrasında yalnız aşağılayıcı bir anlama sahip olup özellikle “hile, düzen, kirli oyun” anlamına gelmiştir.¹⁷ Sözcük Eski Uygur Türkçesi döneminde “hile” anlamını da kazanmış olmasına rağmen yine bu dönem metinlerinde yer alan *al altağ* “yöntem, hile, araç, becerikli araç”, *al altağlıq, allıq altağlıq* “metotlu, metot”, *al çeviş* “yöntem”¹⁸ ikilemelerinde kök anlamını devam ettirmiştir. Burada dikkati çeken bir başka durum *al çeviş* ikilemesi “yöntem, usul” anlamında iken *allıq çevişlig* ikilemesinin “hilekâr, aldatıcı”¹⁹ anlamında kullanılmasıdır. Bu durum bu dönemde kökün her iki anlamının da canlı olduğunu düşündürmektedir. *Al* sözcüğü Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde yazılan inanç sistemleri çevresindeki metinlerde yabancı kökenli Budist ve İslami ibarelerin Türkçe karşılığı olarak da kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde Budist literatürdeki Skr. *upāya* sözüne karşılık²⁰, Karahanlı Türkçesinde İslami literatüre ait Ar. *keyd, mekr*, Far. *destān, siğāliš, bed-sigāhiden* sözcüklerine karşılık²¹ kullanıldığı görülmektedir. *Altağ* sözcüğü ile oluşturduğu ikileme öbeği Skr. *upāya* ve *abhyupāya* terimlerinin karşılığıdır.²²

1.2. alçı “hilekâr, aldatan” < al + çı

Sözcüğe yalnız Karahanlı Türkçesi metinlerinden Kutadgu Bilig’de rastlanmıştır: *Yana alçı bolsa kızıl tilkü teg/titir buğrası teg kör öç sürse keg* “Aynı zamanda kızıl tilki gibi hilekâr olmalı; deve aygırı gibi kin ve öç gütmeli” KB 2312.

1.3. alda- ~ alta- ~ yalda- “aldatmak, hile yapmak, kandırmak”.²³ < (y)al + ta-

İlk kez Eski Uygur Türkçesi döneminde karşımıza çıkan sözcük Orta ve Yeni Türkçe dönemi Doğu ve Batı Türklük sahası metinlerinde varlığını de-

¹⁷ =*al* “device, method of doing something”; originally quite neutral and used for honourable as well as dishonourable devices and methods; later it became pejorative only and meant specifically ‘deceit, guile, dirty trick’. Sir Gerard Clauson *An Etymological Dictionary of Prethirteenth Century Turkish*, Oxford University, Oxford, 1972, s. 120.

¹⁸ Wilkens, *a.g.e.*, s. 26, 27, 33.

¹⁹ Wilkens, *a.g.e.*, s. 33.

²⁰ Wilkens, *a.g.e.*, s. 26.

²¹ Aysu Ata, *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi: Giriş-Metin - Notlar - Dizin*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2004, s. 210.

²² Wilkens, *a.g.e.*, s. 26.

²³ *alta-* “Den., V, fr, I a:l; although I a:l and *alta:ğ*, q.v., were originally neutral in meaning and only later became pejorative, *alta-* always meant ‘to deceive, trick, cheat (someone)’ Clauson, *a.g.e.*, s. 133.

vam ettirmiştir: **E.Uyg.** *alta-* “aldatmak, kandırmak”.²⁴ **Kar.** *alda-* “hile yapmak, aldatmak” DLT. **EAT** *alda-* “aldatmak, kandırmak, oyun etmek”.²⁵ **Hzm.** “aldatmak, kandırmak” ME. **Kıpç.** *alda-* “aldatmak, kandırmak” CC, GT, İM, KFT, Kİ, MG, TA, TZ; *yalda-* “aldatmak” TZ. Çağ. *alda-* “âl ve fırıp itmek, hilâf söylemek; aldatmak, kandırmak” ŞSL. **Osm.** *alda-* “al etmek, dolandırmak, aldatmak, dolab kırmak”.²⁶ Sözcüğün eski biçimi *alta-* olmalıdır. Bu görüş Ahmet Bican Ercilasun’un dikkat çektiği l, n, r’den sonra t ünsüzünün gelmesi kuralı²⁷ ile desteklenebilir. Nitekim sözcüğün *alta-* biçimine yalnız Eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlanması da bu biçimin sözcüğün eski biçimi olduğunu ek başı ünsüzünün ötümlü biçimi olan *alda-* biçiminin sonradan çıkmış ve yaygınlaşmış olduğunu gösterir. Sözcüğün bir başka biçimi olan *yalda-*’ta ise ön seste y türemesi mevcut olup bu biçim yalnız Tuhfetü’z-Zekiyeye’de görülmüştür. Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: *Ançada kim aldadı seni anlar kim tandılar töländürgäy seni azu öldürgäylär seni azu çıkarğaylar seni* “O zaman ki inkar edenler (kafirler) seni bağlayacak ya da öldürecek ya da (yurdundan) çıkaracaklardı” TİEM 73 I 134r/2=008/030. *Aldayuban er tutmak ‘avrat işidür* “Aldatarak er tutmak kadın işidir” DK 297-6. *Müsî tırğa barıp keç kaldı erse sâmiri benî isrâ’îlni aldadı* “Musa Tur’a gidip (dönmek için) geç kaldığında Sâmiri İsrâilîgullarını aldattı” KE 126r5. *Ni kadar kim luğ bilen aldap sözlediler fâyide kılmadı* “Ne kadar lutf ile aldatıp (aldatıcı sözler) söyledilerse de fayda etmedi” GT 34-1. Öyke kılmiş dip haberler aytıban cänânedin/Mest iltürler bu nev’ aldap mini mey-hânedin “Sevgili eve gelmiş diye haberler söyleyerek beni bu şekilde kandırıp meyhaneden sarhoş (hâlde) ulaştırırlar” FK 516-1. *Alda-* eylemi Eski Anadolu ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde yapılan Kuran tercümelerinde Ar. *had’*, *muğâ-de’at*, *ğurür*, *futün* sözcüklerinin Türkçe karşılığı olarak kullanılmıştır.²⁸

1.4. *aldağ ~ altağ* “araç, bir şeyi yapmanın yolu; hile, düzen, oyun, aldatma”.²⁹ < al + ta - ğ

İlk kez Eski Uygur Türkçesi döneminde karşımıza çıkan sözcük Harezmi ve Doğu Türkçesi metinlerinde varlığını devam ettirmiştir: **E.Uyg.** *altağ* “metot, araç, becerikli araç, yöntem, hile”.³⁰ *altağ/k*³¹ “hile, al, aldatma; yardım,

²⁴ Wilkens, *a.g.e.*, s. 36.

²⁵ Dilçin, *a.g.e.*, s. 7.

²⁶ Mertol Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2011, s. 271.

²⁷ Ahmet Bican Ercilasun, *Makaleler, Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, Akçağ, Ankara, 2007, s. 129.

²⁸ Gülден Sağol, *An Inter-Linear Translation of the Qur’an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile*, 1999, s. 99. Ahmet Topaloğlu, *XIV. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırasarı Kur’an Tercümesi*, Dergâh, İstanbul, 2018, s. 18.

²⁹ *altağ* “N.Ac. fr. *alta-*; syn., w., and in Uyğ. apparently used only in Hend. w., *I a:l*; originally rather neutrally ‘device, method of doing something’; later only pejoratively ‘deceit, guile, dirty trick” Clauson, *a.g.e.*, s. 130.

³⁰ Wilkens, *a.g.e.*, s. 36.

³¹ Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinde görülen *altak* (Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 12; Wilkens, *a.g.e.*, s. 36) bi çiminin yazım ya da okuma yanlışlığından kaynaklandığını düşünülür.

destek.”³² **Hzm.** *aldağ* “aldatma” HŞ. Çağ. *aldağ* “firib, âl, hud’a, hîle, nireng” ŞSL, “aldamak” AL. Sözcüğün tarihi dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: *Kaltı birök kayu kayu tınlıglarning tözleringe kayu kayu nomlar yöründek bolguluk erserler ol ol nomlarıg ol ol tınlıglarka körkitü boşguru birip edğüke mengike yaratmakları üze ötrü al altağ paramıtıg uz bütürürler* “Şayet hangi canlıların köklerine hangi öğretiler çare olacaksa o öğretileri o canlılara gösterip öğreterek (onları) iyiliğe, mutluluğa ulaştırmak için araç mükemmelliğini ustalıklı hazırlarlar” AY 263/7. *Bu aldağ birle söz tigürdi şavur/kabul kıldı sözini turdı ol hür* “Şavur bu aldatma ile (aldatıcı) söz söyledi, o melek sözünü kabul edip (inanıp) ayağa kalktı” HŞ 740. *Altağ* sözcüğü Eski Uygur Türkçesi Budist inanç sistemi çevresindeki metinlerde Skr. *upāya* ve *abhyupāya* terimlerinin Türkçe karşılığı olarak da kullanılmıştır. Skr. *upāya* ifadesini hem tek başına hem de *al* ile oluşturduğu ikileme aracılığıyla karşılanırken *abhyupāya* terimi ancak *al* ve *altağ* birlikteliği ile karşılanmaktadır.³³

1.5. *aldağuc* ~ *aldağuc* “aldatıcı, aldatıcılık” < al + da – guç

Sözcük Eski Anadolu Türkçesi ve Doğu Türkçesi döneminde tespit edilmiştir. Sözcüğün tarihi dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: **EAT** *aldağuc* “aldatıcı”³⁴. Çağ. *aldağuc* “firıbcılık, cāblusluk” ŞSL: *Katından anuñ hiç hālî olmadı/ Ki aldağuc imiş anı bilmedi* “Onun yanından hiç uzaklaşmadı. Aldatıcı (hilekâr) imiş onu anlamadı” SNB 4378.

1.6. *aldamak* “aldatma, kandırma” < al + da – mağ

Sözcük Karahanlı Türkçesi Kuran Tercümelerinden TİEM 73’te tespit edilmiştir: Çın ekki yüzlüglär aldaşurlar tañrı dostları birlä ol aldamak yanıtı berür anlarğa “Kuşkusuz iki yüzlüler (münafıklar güya) Tanrıyı aldatırlar (ama asıl Tanrı) o aldatmanın cevabını onlara verir” TİEM 73 I 75r/8=004/142.

1.7. *aldan-* “aldanmak, kanmak” < al + da – n-

Sözcük Orta Türkçe döneminde Eski Anadolu, Harezm ve Kıpçak Türkçesi, Yeni Türkçe döneminde Osmanlı Türkçesi metinlerinde tespit edilmiştir: **EAT** *aldan-* “aldanmak” DK. **Hzm.** *aldan-* “aldanmak” HŞ. **Kıpc.** *aldan-* “aldanmak, kandırılmak” GT, KFT, Kİ, TZ. **Osm.** *aldan-* “1. hîle ve hud’aya kapılmak, iğfâl olunmak. 2. yanlış bir fikre zâhib olmak, gâfil bulunmak, doğru hüküm edememek. 3. yalana inanmak. 4. itimâda şâyeste olmayan, birine itimâd edip ona güvenmek, mağrûr olmak.” Kamus. Çağ. *aldan-* “aldanmak” LD. Sözcüğün tarihi dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: *Ala gözlü kızın gelinin getürdiler aldanmadum* “Ela gözlü kızını gelinini getirdiler aldanmadım” DK 280-4. *Dünyāya aldanduk, gür ‘azābın tartduk, hisāb*

³² Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 12.

³³ Ek olarak *upāyajñāna*, *upāyapāramitā*, *upāyakauśalya*, *upāyakauśalya* gibi Sanksrit kökenli ifadeler karşılık da *al* ve *altağ* kelimeleri ile oluşturulan tamlamalar kullanılmıştır (Wilkens, *a.g.e.*, s. 26, 27).

³⁴ Dilçin, *a.g.e.*, s. 7.

virme vaktında *hacil kaldık* “Dünyaya aldandık, kabir azabını çektik, hesap verme zamanında mahçup olduk” Behc.H. 69b8. *Böri kim tilkü râyınça kılındı/ mekirge aldanıp aǵka ilindi* “Kurt tilki tabiatınca yaratıldı, tuzaǵa aldanıp zehre kapıldı” HŞ 2035. *Min hemîn aldanmadım cādū qarakuǵ sıhrine/kim közüñ eşkâlıdır* ‘âlemni teşhîr eylegen “Cadı bakışının sihrine ben hemen aldanmadım ki âlemi büyüleyen gözünün şeklidir” LD 1313. *Aldan-* sözcüğü Harezmi Türkçesi Kuran Tercümesinde Ar. *sehr* kelimesine karşılık kullanılmıştır.³⁵

1.8. *aldanıl-* “aldanılmak, kandırılmak” < al + da - n - ı - l -

Sözcük Harezmi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde birer eserde tespit edilmiştir. **Hzm.** *aldanıl-* “aldanılmak” HŞ. **Kıpç.** *aldanıl-* “aldanılmak, kandırılmak” KFT. Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: *Umuñ bar kim bu yarlıǵ iş kılınsa/ ‘aceb yok mâl tawarğa aldanılsa...* “Umut var ki iş bu şekilde yapılırsa, hiç şüphe yok ki mala mülke aldanılsa...” HŞ 2507. *Anuñ için kaçan varağa sır birle iyi virilse ol tezkiye idgen kişi aldanılmaz* “Onun için ne zaman kağıt gizlice gönderilirse o temize çıkaran kişi aldanılmaz” KFT 141b-53.

1.9. *aldaş-* “birbirini aldatmak, karşılıklı aldanmak” < al + da - ş -

Sözcük Orta Türkçe döneminde Karahanlı, Eski Anadolu ve Harezmi Türkçesinde, Yeni Türkçe döneminde ise Osmanlı ve Doğu Türkçesinde kullanılmıştır: **Kar.** *aldaş-* “birbirini aldatmak” TİEM 73 I. **EAT** *aldaş-* “birbirini aldatmak”.³⁶ **Hzm.** *aldaş-* “birbirini aldatmak” ME. Çağ. *aldaş-* “yek diğerine firib virmek, muhâyile ve muhadi’a itmek” ŞSL. **Osm.** *aldaş-* “tehâdu’ etmek, tekâyüd etmek, tehâtül etmek”.³⁷ Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: Çın ekki yüzlüǵlâr aldaşurlar tañrı dostları birlâ ol aldamaq yanıtı berür anlarğa “Kuşkusuz iki yüzlüler (münafıklar gûya) Tanrıyı aldatırlar (ama asıl Tanrı) o aldatmanın cevabını onlara verir” TİEM 73 I 75r/8=004/142. *Aldaştı-lar satıǵ-da* “Satışta birbirlerini aldattılar” ME 200/8. *Aldaş-* sözcüğü Harezmi Türkçesi Kuran Tercümesinde Ar. *teğâ-bun* sözcüğüne karşılık kullanılmıştır.³⁸

1.10. *aldaşmaq* “karşılıklı aldanma, kanma” < al + da - ş - maq

Sözcük Harezmi Türkçesi Kuran Tercümesinde geçmektedir: *Ol kün cem’ kılur sizni, cem’ küninge; ol, aldaşmaq küni* “O gün sizi toplanma günü için toplar, (işte) o karşılıklı aldanma günüdür” HKT 534a/2=64/9.

1.11. *aldayıcı* “aldatıcı, kandırıcı” < al + da - y - ıcı

Sözcük Eski Anadolu Türkçesi Kuran Tercümesinde geçmektedir: *Dakı aldadı sizi Tañrı-y-ıla, aldayıcı -ya’ni şeytan* “Aldatıcı yani şeytan sizi Tan-

³⁵ Sağol, a.g.e., s. 9.

³⁶ Dilçin, a.g.e., s. 7.

³⁷ Tulum, a.g.e., s. 271.

³⁸ Sağol, a.g.e., s. 9.

rı ile (hakkında) dahi aldattı” EKT 257b-2=57/14. Sözcük burada ve başka örneklerde İslami literatürdeki Ar. *hâdi*, *garūr*, *hattār* kelimelerine karşılık kullanılmıştır.³⁹

1.12. *allıg* “hileli, metotlu”⁴⁰ < al + lıg

Sözcük Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinden Türkische Turfan-Texte’de tespit edilmiştir: *Allıg çevişlig kişiler altayu turur* “Hilekâr kişiler aldatırlar” TT I 26.

1.13. *alsız* “araçsız, araçsız olma”⁴¹ < al + sız

Sözcüğün Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Altun Yaruk’ta *altagsız* kelimesi ile ikileme öbeğinde kullanıldığı tespit edilmiştir: *Alsız altagsız altı p(a) ramutlar içinte katıglansarlar* “Araçsız altı mükemmeliyette (fazilette) çabalasalar” AY 394/12.

1.14. *altaglıg* “araçlı”⁴² < al + ta – ğ + lıg

Sözcük Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Altun Yaruk’ta tespit edilmiştir: *Al altaglıg y(a)rıkançuçı köngülin şakı uguşda törümiş* “Güzel araçlı (=Skr. upāya) bağışlayıcı gönülle Sakya soyundan doğmuş” AY 679/4.

1.15. *altagsız* “araçsız” < al + ta – g + sız⁴³

Sözcük Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Altun Yaruk’ta *alsız* kelimesi ile ikileme öbeğinde kullanılmıştır: *Alsız altagsız altı p(a)ramutlar içinte katıglansarlar* “Araçsız altı mükemmeliyette (fazilette) çabalasalar” AY 394/12.

2. “ar- ~ ār-” ve Türevlerinin Tespit Edildiği Dönemler ve Eserler

2.1. ar- ~ ār- “aldatmak, kandırmak”⁴⁴

İlk kez Köktürk Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük Orta ve Yeni Türkçe dönemi Doğu Türklük sahası metinlerinde kullanılmaya devam etmiştir: **Kökt.** ar- “aldatmak” KT, BK. **EUyg.** ar- “aldatmak”,⁴⁵ **Kar.** ār-ar- “kandırmak, aldatmak” DLT. **Hzm.** “aldatmak” HŞ. Çağ. ar- “kandırmak, yanıltmak” ÇGT. Ar- eylemi *yov-* ve *ezükle-* eylemleri ile ikileme öbeklerinde karşımıza çıkar: ar- *ezükle-* “aldatmak, iğfal etmek”⁴⁶; ar- *yov-* “aldatmak, kandırmak.”⁴⁷

³⁹ Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 18.

⁴⁰ *allıg-al(lıg)* “aldatıcı, hilebaz, akıllı, metotlu ..., metot ...” (Wilkens, *a.g.e.*, s. 33).

⁴¹ *alsız* “araçsız olma” (Wilkens, *a.g.e.*, s. 36).

⁴² *altaglıg* “becerikli araç; metot ..., metotlu, araçlı” (Wilkens, *a.g.e.*, s. 36).

⁴³ *altagsız* “becerikli araçsız” (Wilkens, *a.g.e.*, s. 36).

⁴⁴ ar- “aldatmak, kandırmak” (Wilkens, *a.g.e.*, s. 56). ar- ‘to deceive, trick’. The suggestion in Hünen-ts. Briefe, p. 29, note 1867 of a connection with *ara*: is unconvincing; some remote connection with *l a:l* is possible... replaced by *alta:-* (Clouston, *a.g.e.*, s. 193).

⁴⁵ Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 20.

⁴⁶ Saadet Çağatay, “Uygurca’da Hendiadyoinler”, *100 doğum yıldönümüne armağan Prof. Dr. Saadet Çağatay’ın yayımlanmış tüm makaleleri*, Türkistan İdil-Ural Vakfı, Cilt 1, 2008, s. 248.

⁴⁷ Wilkens, *a.g.e.*, s. 56.

Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: Süçig sabın, yımşak *agın* arıp irak *bodunug ança yağutır ermiş* “Tatlı sözle, yumuşak ipekliyle aldatıp, böylece uzaktaki halkları yaklaştırmış” KT/G 5, BK/K 4. *Çarçın çikin kürin kürilikin tınlıglarığ ardılar yuvdılar* “Ölçeklerle, kilelerle insanları aldattılar” Mayt. 75/41. *Tükel kız kılınçlığ turur bu ajun/sini armasunı ay kılkı tüzün* “Bu dünya tam bir kıza benzer; o seni aldatmasın, ey yumuşak huylu” KB 6122. *Armasun silärni yakınrağ tiriglik armasun silärni tañrıdın arğan yäk* “Dünya sizleri aldatmasın, aldatıcı şeytan Tanrı hakkında sizleri kandırmasın” TİEM 73 II 316r/2=035/005. *Şeker saķınçıdın şäh köñli karıp/ şirin ışkında öz şekkerge arıp* “Şekerin düşüncesinden hükümdarın gönlü karışıp, Şirin’in aşkından kendini şekerle aldatıp” HŞ 3065. *Sèni arma-sun dünyânı devleti* “Dünyanın saadeti seni aldatmasın” ÇGT 15-1. *Ar-* sözcüğü Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde yazılan inanç sistemleri çevresindeki metinlerde Budist ve İslami literatürdeki kimi yabancı ifadelerin Türkçe karşılığı olarak da kullanılmıştır. Skr. *pralubh-*, Ar. *gürür*, Far. *fırîbi-den* sözcükleri *ar-* eylemi ile karşılanmıştır.⁴⁸

2.2. *arğuc* ~ *arğuc* “aldatıcı şey, aldatmaca” < ar – *ğuc*

Sözcük Karahanlı Türkçesi döneminde tespit edilmiştir: *Arğuc ajun* “dünya aldatmacadır” DLT. *Va’dä berür küç kılığlılar âmârilär âmârikä mägär arğuc* “Zalimler birbirlerine ancak aldatmaca vadederler” TİEM 73 II 319r/5=035/040.

2.3. *arış-* “karşılıklı aldatmak, kandırmak” < ar – *ı* – *ş* -⁴⁹

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden Divânü Lügâti’t-Türk’tе tespit edilmiştir: *arış-* “karşılıklı aldatmak” DLT.

2.4. *arışgu* “karşılıklı aldanma, aldatma” < ar – *ı* – *ş* – *gu*

Sözcük Karahanlı Türkçesi Kuran Tercümelerinden TİEM’de tespit edilmiştir: *Ol kün terär silärni ternäk küniğä ol turur arışgu kün ya’ni ziyân küni* “O gün sizleri mahşer gününde toplar, o karşılıklı aldanma yani ziyan günüdür” TİEM 73 II 411r/5=064/009.

2.5. *armağ* “aldatıcı, aldatma” < ar – *mağ*

Sözcük Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi döneminde tespit edilmiştir: **E.Uyg.** *armağ* “aldatıcı”.⁵⁰ **Kar.** *armağ* “aldatma” KKT. Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: *Tevlüg kürlüg ezüg armağ bolgu ermez* “Aldatıcı olmaz” AY 443/11. *Va’de bërmez olarğa yek meger armağ* “Şeytan onlara aldatmadan başka bir şey vadetmez” KKT 26/82a1=4:120. *Armağ* sözcüğü Karahanlı Türkçesi Rylands nüshası Kuran Tercümesinde Ar. *gürür*, Far. *fırîb* sözcüklerine karşılık kullanılmıştır.⁵¹

⁴⁸ Wilkens, *a.g.e.*, s. 56.

⁴⁹ *arış-* “Hap. leg.; Recip. f. of 2 ar- (Clouston, *a.g.e.*, s. 239).

⁵⁰ *armağ* “aldatıcı, yanıltıcı; aldatma, hile, yanıltma, aldatma” (Wilkens, *a.g.e.*, s. 64).

⁵¹ Ata, *a.g.e.*, s. 220.

2.6. armağçı “aldatan, aldatıcı, entrikacı” < ar -mak + çı⁵²

Sözcük Köktürk Türkçesi metinlerinden Orhun Anıtlarında tespit edilmiştir: *Begleri, bodunu tüzsüz üçün, Tabgaç bodun tebliğün*, kürlüğün [üçün, *armağçı*]sın üçün, *inili [eçili kıkşürtükün üçün, begli bodunluğ] yonçaşurtukun üçün Türk bodun, il(l)edük ilin içgünü idmiş; kaganladuk kaganın yitürü idmiş* “Beyleri ve halkı doğru {dürüst ve âdil} olmadığı için, Çin milleti sahtekâr ve huysuz olduğu için, hilekâr olduğu için, kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine karşı kıskırttığı için, beylerle halkı birbirine gammazladığı için Türk milleti, oluşturduğu devleti elden çıkarmış; kağan yaptığı kağanını yitirmiş” KT/D 6, BK/D 6.

2.7. armağsız “aldatmasız, entrikasız” < ar - mak + sız

Sözcük Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Altun Yaruk’ta tespit edilmiştir: *Tevsüz kürsüz ezügsüz armağsız bolsun* “Hilesiz ve entrikasız olsun” AY 443/10.

2.8. arsq- “aldanmak, aldatmak, aldatılmak” < ar - sık -⁵³

Sözcük Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde tespit edilmiştir. **Kar.** *arsq-* “aldatmak, aldanmak” KB, TİEM 73. **Hzm.** *arsq-* “aldanmak” KE. Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: *Munğar arsqar erse emdi özün/bu ja‘at yava boldı kesgil sözün* “Bununla şimdi kendini aldatıyorsun, bu ibadet boşunadır, sözünü kes” KB 3230. *Harayna ayğaylar tañrka, tep, ayğul <kayu> arsqar silar* “Elbette Tanrıya ait diyecekler, (o zaman) nasıl aldanırsınız de” TİEM 73 II 253v/2=023/089. ‘*Abdu’llâh zebür ol sözge arsqıp rağbetlüğ boldı* “Abdullah Zebîr o söze aldanıp isteklendi” KE 243r21. *Arsq-* eylemi Harezmi Türkçesi Kuran Tercümesinde Ar. gurûr sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır.⁵⁴

2.9. arsqmak “aldanma, aldanış” < ar - sık- mak

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden TİEM’de tespit edilmiştir: *Kâfir mägâr arsqmak içrä* “Kafirler ancak aldanma içindediler” TİEM 73 II 417v/6=067/020.

2.10. arsqtur- “aldatmak, kandırmak” < ar - sık - tur-

Sözcük Karahanlı ve Harezmi Türkçesi Kuran Tercümelerinde tespit edilmiştir: **Kar.** *arsqtur-* “aldatmak” TİEM 73. **Hzm.** *arsqtur-* “aldatmak” HKT. Sözcüğün tarihi dönem metinlerindeki kullanımına şu örnekler verilebilir: *Tağı arsqturdı anlarını dinleri içindä ol nârsä kim çatarlar ärdilär* “Dinleri hakkında uydurdukları şeyler onları aldattı” TİEM 73 I 40r/9=003/024. *Ay âdemî! Ne neng arsqturdı sangä, kerim içing birle?* “Ey insan! Seni cömert rabbine karşı

⁵² *armağçı* “Hap. leg.; N. Ag. fr. Infin. of 2 a:r- (Clauson, a.g.e., s. 232).

⁵³ *arsık-* “aldanmak, yanılmak; yanıltılmak, baştan çıkarılmak” (Wilkens, a.g.e., s. 65). *arsık-* “Emphatic Pass. f. of 2 a:r-; ‘to be deceived, tricked’ (Clauson, a.g.e., s. 238).

⁵⁴ Sağol, a.g.e., s. 13.

ne aldattı” HKT 566b/6=82/6. *Arsıktur-* eylemi Harezmi Türkçesi Kuran Terçümesinde Ar. *gurūr* sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır.⁵⁵

2.11. arşıkturmak “aldatma, kandırma” < ar - sık - tur -mak

Sözcük Harezmi Türkçesi metinlerinden Mukaddimetü'l-Edeb'de görülmüştür: *Yavut-turdı ol iki-si-ni arşıkturmak birle* “O ikisini aldatma ile yaklaştırdı” ME 106/4.

2.12. artız- “aldanmak” < ar - ı - t - ı - z-⁵⁶

Sözcük Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Huastuanift'te tespit edilmiştir: *T(ä)ñriçi men nomçı men t(e)gmäkä artızıp* “Ben tanrının ve öğretisinin vaiziyim!” diyenlere aldanıp” HU 174.

2.13. artur- “aldatmak” < ar - ı - t - u - r-⁵⁷

Sözcük Köktürk Türkçesi metinlerinden Orhun Anıtlarında tespit edilmiştir: *Süçig sabıça, yımşak açısıça arturup üküş Türk bodun öltüg* “Tatlı sözle, yumuşak ipekleyle aldatıp, böylece uzaktaki halkları yaklaştırmış” KT/G 6, BK/K5.⁵⁸

Sonuç

Aynı köke dayandığını düşündüğümüz *al* ~ *âl* ile *ar-* ~ *âr-* tabanlarından ad ve eylem kategorisinde birçok sözcük türemiştir. *Al* ~ *âl*'den türediği tespit edilen adlar şunlardır: *alçı* “hilekâr, aldatan”, *aldağ* ~ *altağ* “araç, bir şeyi yapmanın yolu; hile, düzen, oyun, aldatma”, *aldağuc* ~ *aldağuç* “aldatıcı, aldatıcılık”, *aldamak* “aldatma, kandırma”, *aldaşmak* “karşılıklı aldanma, kanma”, *aldayıcı* “aldatıcı, kandırıcı”, *allıg* “hileli, metotlu”, *alsız* “araçsız, araçsız olma”, *altağlıg* “araçlı”, *altağsız* “araçsız”. Eylemler şunlardır: *alda-* ~ *alta-* ~ *yalda-* “aldatmak, hile yapmak, kandırmak”, *aldan-* “aldanmak, kanmak”, *aldanıl-* “aldanılmak, kandırılmak”, *aldaş-* “birbirini aldatmak, karşılıklı aldanmak”. *Ar-* ~ *âr-* sözcüğünden türediği tespit edilen adlar şunlardır: *arğuç* ~ *ârğuç* “aldatıcı şey, aldatmaca”, *arışgu* “karşılıklı aldanma, aldatma”, *armak* “aldatıcı, aldatma”, *armakçı* “aldatan, aldatıcı, entrikacı”, *armaksız* “aldatmasız, entrikasız”, *arşıkmak* “aldanma, aldanış”, *arşıkturmak* “aldatma, kandırma”. Eylemler şunlardır: *arış-* “karşılıklı aldatmak, kandırmak”, *arışk-* “aldanmak, aldatmak, aldatılmak”, *arşıktur-* “aldatmak, kandırmak”, *artız-* “aldanmak”, *artur-* “aldatmak”. Türetmelerde kullanılan yapım ekleri +çı, +lıg, +sız; +Da-;

⁵⁵ Sağol, *a.g.e.*, s. 13.

⁵⁶ *artız-* “Hap. leg.; Caus. f. of 2 *a:r*; cf. 1 *artur-*” (Clouston, *a.g.e.*, s. 211).

⁵⁷ *artur-* “Hap. leg.; Caus. f. of 2 *a:r*; cf. the quotns. under that word, and *artız-* (Clouston, *a.g.e.*, s. 210).

⁵⁸ Bunlar dışında sözlüklerde kayıtlarına rastladığımız şu kelimeler de *al* kökü ile ilgilidir: **EAT** *alda* “bir çocuk oyunu”, *aldağuculuk* “aldatıcılık”, *aldanğuç* “aldanma aracı, oyalayıcı, aldatıcı şey”, *aldayış* “aldatış” Tar.S. Çağ. *aldağcı* “firib-ger, hilekâr” ŞSL, *aldamçı* “aldatıcı, hilekâr” ŞSL; *aldgjn* “had’, hile, mekr, aldanmış” ŞSL. **Osm.** *aldanç* “çabuk aldanır, her şeye kolay inanır, muğfil”, *aldanğuç* “iğfâl, hile, oyun, firib” Kamus.

-ğ, -ğl₂ç, -ğu, -ıcı, -mak; -n-, -l-, -sık-, -r-, -ş-, -t-, -tur-, -z-'dir. *Alda-*, *aldağuc* sözcüklerinde ötümlleşme; *yalda-* eyleminde ön sestey y sesi türemesi görülmüştür.

Al ~ āl ile *ar- ~ ār-* ve türevleri arasında kullanımı tek bir dönemle sınırlı olanlar olduğu gibi devamlılık gösterenler de vardır. *Armağçı*, *artur-* sözcüklerine yalnız Köktürk Türkçesi döneminde; *allığ*, *alsız*, *altağsız*, *armağsız*, *artiz-* sözcüklerine yalnız Eski Uygur Türkçesi döneminde; *alçı*, *aldamak*, *arğuç ~ ārguç*, *arış-*, *ārişgu*, *arsıkmak* sözcüklerine yalnız Karahanlı Türkçesi döneminde; *aldayıcı* sözcüğüne yalnız Eski Anadolu Türkçesi döneminde; *aldaşmak*, *arsıkturmak* sözcüklerine yalnız Harezmi Türkçesi döneminde rastlanmıştır. Birden fazla dönemde görülenler arasından *aldanul-*, *arsık-*, *arsıktur-* Orta Türkçe döneminde; *armağ* Eski ve Orta Türkçe döneminde; *aldağuc ~ aldağuc*, *aldan-*, *aldaş-* Orta ve Yeni Türkçe döneminde; *al ~ āl*, *alda- ~ alta- ~ yalda-*, *aldag ~ altağ*, *ar-~ār-* ise Eski, Orta ve Yeni Türkçe döneminde kullanılmıştır.

Al ~ āl sözcük ailesinde anlam değişikliği gözlenmiştir. Bu sözcük ailesindeki kelimeler “araç, yol, yöntem, usul, çare; hile, düzen, aldatma, tuzak” manalarına sahiptirler. Bu kökten türeyen çoğu sözcüğün “yol, yöntem” anlamından ziyade “hile, düzen” anlamına gelmesi ve “yol, yöntem” anlamının Eski Uygur Türkçesi döneminden sonra görülmemesi, “hile” anlamının sonradan çıktığını gösterir. Yol, yöntem bir şeye ulaşmak için sürülen iz, metottur. Bu metot başlangıçta olumlu manada iken sonradan olumsuz manaya gelmiş, böylelikle sözcük “hile, aldatma” gibi anlamlar kazanmış olmalıdır. Böylelikle kökte ve bundan kaynaklı kimi türevlerde hem anlam genişlemesi hem de anlam kötüleşmesi olmuştur. *Ar- ~ ār-* ve türevlerinde böyle bir anlam değişmesi gözlenmemiştir. Bununla birlikte aynı köke dayandıklarını düşündüğümüz Moğ. *arga* ve *argada-* sözcüklerinde tıpkı *al*'daki gibi bir anlam değişmesi ve kötüleşmesini görmek mümkündür: *arga* “araç, yol, vasıta, vesile, metot, çıkış yolu, çare, imkan; hile, düzen, oyun, kurnazlık”, *arga-* “aldatmak, gizli düzen, oyun veya hile kullanmak; bir çıkış yolu veya çare bulmak”⁵⁹. Yine Moğ. *alda-* “yitirmek, elden kaçırmak, kaybetmek; bırakmak, yol vermek, indirmek; kontrolü kaybetmek, kontrol edememek; bir şeyi yanlışlıkla veya kaza olarak yapmak, yanlış yapmak, hata işlemek” ile *aldag-a* “yanlış, hata, kusur, ihmal, atlama; eksiklik, ayıp; zarar, ziyan, kayıp” sözcükleri de T. *alda-* ve *altağ* ile aynı olmalıdır. *Alda-* eyleminin “yanlış yapmak, hata işlemek” anlamı ile *aldag-a*'nın “yanlış, zarar” anlamları üzerinde durduğumuz sözcüklerin taşıdığı “aldatmak; hile, tuzak” anlamları ile örtüşür.

Eski Türkçe döneminde *al* ve *ar-* olarak karşımıza çıkan bu sözcükler şimdilik metinlerle takip edemediğimiz dönemlerde belki de ünlü+ünsüz+ünlü dizilişindeki bir köke dayanıyorlardı ve bu kökten türemişlerdi, sonrasında geçirdikleri ses olayları neticesinde şu anki formlarına ulaştılar. Ancak bu biçimlerin hangi kökte, ne zaman ve nasıl birleştiği açık değildir.

⁵⁹ Ferdinand D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük I*, Çev. Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2003, s. 47, 48, 82.

Kısaltmalar

AL	Abuşka Lugatı (Atalay, 1970)
Ar.	Arapça
AY	Altun Yaruk (Kaya, 1994)
Behc.H.	Behcetü'l-Hadâik fi Mev'izati'l-Halâik (Canpolat, 2018)
BK/D	Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü (Ercilasun, 2016)
BK/K	Bilge Kağan Yazıtı Kuzey Yüzü (Ercilasun, 2016)
CC	Codex Cumanicus (Toparlı vd., 2007)
Çağ.	Doğu (Çağatay) Türkçesi
ÇGT	Çağatayca Gülistan Tercümesi (Berbercan, 2011)
DK	Dede Korkut Kitabı (Ergin, 2011)
DLT	Dîvânü Lugâti't-Türk (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014)
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
EKT	Eski Anadolu Türkçesi Kuran Tercümesi (Topaloğlu, 2018)
EUTS	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü (Caferoğlu, 1993)
E.Uyg.	Eski Uygur Türkçesi
Far.	Farsça
FK	Fevâidü'l-Kiber (Kaya, 1989)
GT	Gülistan Tercümesi (Toparlı vd., 2007)
HKT	Harezmi Türkçesi Hekimoğlu Nüshası Kuran Tercümesi (Sağol, 1993)
Hrzm.	Harezmi Türkçesi
HŞ	Hüsrev ü Şîrin (Hacıeminoğlu, 2000)
HU	Huastuanift (Özbay, 2014)
İM	İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin (Toparlı vd., 2007)
Kamus	Kâmûs-ı Türkî (Şemseddin Sami, 1317)
Kar.	Karahanlı Türkçesi
KB	Kutadgu Bilig (Arat, 2008)
KE	Kısasü'l-Enbiyâ (Ata, 1997)
KFT	Kitâb Fi'l-Fıkh Bi Lisâni't-Türkî (Agar, 1989)
Kıpç.	Kıpçak Türkçesi
Kİ	Kitâbü'l-İdrâk (Toparlı vd., 2007)
KİP	Kuanşi İm Pusar (Tekin, 1960)
KKT	Karahanlı Türkçesi Ryland Nüshası Kuran Tercümesi (Arat, 2004)
Kökt.	Köktürk Türkçesi
KT/D	Kül Tigin Yazıtı Doğu Yüzü (Ercilasun, 2016)
KT/G	Kül Tigin Yazıtı Güney Yüzü (Ercilasun, 2016)

- KTS Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (Toparlı vd., 2007)
LD Lutfi Divanı (Karaağaç, 1997)
Mayt. Maytrısimit (Tekin, 1976)
ME Mukaddimetü'l-Edeb (Yüce, 2014)
Mec.N. Mecnü'atü'n-Nezâ'ir (Canpolat, 1995)
MG Münyetü'l-Guzât (Toparlı vd., 2007)
Moğ. Moğolca
NF Nehcü'l-Ferâdis (Eckmann, 2004)
Osm. Osmanlı Türkçesi
SNB Süheyl ü Nev-Bahâr (Dilçin, 1991)
Skr. Sanskritçe
ŞHD Şiban Han Divanı (Karasoy, 1989)
ŞSL Şeyh Süleyman Efendi Lugatı (Durgut, 1995)
T. Türkçe
TA Kitâb-ı Mecnü-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugâlî (Toparlı vd., 2007)
Tar.S. Tarama Sözlüğü (Dilçin, 1983)
TİEM 73 I Karahanlı Türkçesi TİEM Nüshası (TİEM 73 1v235v/2) Kur'an Tercümesi (Kök, 2004)
TİEM 73 II Karahanlı Türkçesi TİEM Nüshası (TİEM 73 235v/3-450r/7) Kur'an Tercümesi (Ünlü, 2004)
TS Büyük Türkçe Sözlük (Türkçe Sözlük, 2005)
TT I 26 Türkische Turfan-Texte (Bang-Gabain, 1929)
TZ Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye (Toparlı vd., 2007)

Kaynakça

- AĞAR, Mehmet Emin: *Kitâbu Fi'l-Fıkh Bi Lisâni't-Türki (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1989.
- AKSAN, Doğan: *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim 1-2-3*. Ciltler, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2009.
- ARAT, Reşit Rahmeti: *Kutadgu Bilig*, Kocabalı, İstanbul, 2008.
- ATA, Aysu: *Kıyasul-Enbiya, I Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II, Dizin*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1997.
- ATA, Aysu: *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi: Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2004.
- ATALAY, Besim: *Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1970.
- BANG, Wilhelm – GABAIN Annemaire von: *Türkische Turfan Texte I, Sitzung der philologisch-historischen Klasse vom 16. Mai 1929*.
- BERBERCAN, Mehmet Turgut: *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2011.
- CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1993.
- CANPOLAT, Mustafa: *Mecmû'atü'n-Nezâ'ir Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1995.
- CANPOLAT, Mustafa: *Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izati'l-Halâik*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2018.
- CLAUSON, Sir Gerard: *An Etymological Dictionary of Prethirteenth Century Turkish*, Oxford University, Oxford, 1972.
- ÇAĞATAY, Saadet: “Uygurca'da Hendiadyoinler”, *100 Doğum Yıldönümüne Armağan Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri*, Türkistan İdil-Ural Vakfı, Cilt 1, 2008, ss.234-269.
- DİLÇİN, Cem: *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1983.
- DİLÇİN, Cem: *Mes'ud Bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr İnceleme-Metin-Sözlük*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1991.
- DURGUT, Hüseyin: Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lûgat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani (Cild-i evvel) adlı eserin transkripsiyonu, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 1995.
- ECKMANN, Janos: *Nehcü'l-Ferâdis, Uşmağların Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu), I Metin, II Tıpkıbasım*, Haz. Semih Tezcan-Hamza Zülfikar, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2004.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican: *Makaleler, Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, Akçağ, Ankara, 2007.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican - Akkoyunlu Ziyat: *Kâşgarlı Mahmud Divânı Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2014.
- ERĞİN, Muharrem: *Dede Korkut-1, Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2011.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin: *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2000.
- KARAAĞAÇ, Günay: *Lutfî Divanı, Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1997.

- KARAAĞAÇ, Günay: *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ, Ankara, 2012.
- KARASOY, Yakup: *Şiban Han Divanı (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 1989.
- KAYA, Önal: *Ali Şir Nevâyi Fevâ'idü'l-Kiber (İnceleme-Metin-Dizin)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 1989.
- KAYA, Ceval: *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1994.
- KORKMAZ, Zeynep: *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2010.
- KÖK, Abdullah: *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kuran Tercümesi (TİEM 73 1v235v/2) (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2004.
- LESSING, Ferdinand D.: *Moğolca-Türkçe Sözlük I*, Çev. Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2003.
- ÖZBAY, Betül: *Huastuanıft, Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2014.
- SAĞOL, Gülden: *An Inter- Linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile*, I: 1993; II: 1995; III/2: 1999.
- Şemseddin Sami: *Kamus-ı Türki*, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1317.
- TEKİN, Şinasi: *Uygurca Metinler I: Kuanşi İm Pular (Ses İşiten İlah) Vap Hua Ki Atlı Nom Çeçeki Sudur (Saddharmapuñdarika- Sutra)*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1960.
- TEKİN, Şinasi: *Maytrısimit:Burkancların mehdîsi Maitreya ile buluşma Uygurca iptidai bir dram: Burkanclığın Vaibhâşika tarikatine âit bir eserin Uygurcası*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1976.
- TOPALOĞLU, Ahmet: *XIV. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırrası Kur'an Tercümesi*, Dergâh, İstanbul, 2018.
- TOPARLI, Recep – VURAL, Hanifi - KARAATLI Recep: *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2007.
- TULUM, Mertol: *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2011.
- Türkçe Sözlük*: Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005.
- ÜNLÜ, Suat: *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kuran Tercümesi (TİEM 73 235v/3450r/7) (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2004.
- VARDAR, Berke: *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual, İstanbul, 2002.
- WILKENS, Jens: *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe)*, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, 2021.
- YÜCE, Nuri: *Mukaddimetü'l-Edeb- Hvarizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2014.

Extended Abstract

The Use of “al~āl, ar~ār-” And Its Derivatives In Historical Period Texts

In language, the smallest unit we search for meaning is phoneme, because words sometimes consist of a combination of several phonemes, while sometimes they consist of a single phoneme. In other words, the structure we call a word has two fundamental aspects, phonetic and semantic. Words should be considered not only in terms of their pronunciation features and attachment patterns but also in terms of the meanings they possess. These meanings are not always constant and may undergo changes over time. The change in meaning encompasses events such as meaning contraction, expansion, improvement, and deterioration.

This study focuses on the *al ~ āl* word and its derivatives, which are one of the oldest and most fundamental roots of the concept of deception, and have generated many words in both noun and verb categories, which clearly demonstrate the phenomena of meaning expansion and meaning deterioration that we have mentioned above. Additionally, we examined the *ar- ~ ār-* word and its derivatives, which we believe to be cognate with the *al ~ āl* root. The semantic and phonetic coherence of the words derived from the *al ~ āl* and *ar~ār-* roots brings to mind the idea of a shared origin. In this study, the elements of the word family of these two forms have been examined in terms of the sound, shape and meaning characteristics they demonstrate, using historical period texts and dictionaries from the Eastern and Western Turkic regions.

Many words have been derived from the noun and verb categories of the words *al ~ āl* and *ar- ~ ār-*. The nouns derived from the word *al ~ āl* include: *alçı* “deceiver, trickster”, *aldağ ~ altağ* “means, way of doing something; trickery, deception”, *aldağuc ~ aldağuç* “deceiver, deceptiveness”, *aldamak* “deception”, *aldanç* “gullible, easy to deceive, naive”, *aldaşmak* “each other deception”, *aldayıcı* “deceiver”. The verbs include: *alda-* ~ *alta-* ~ *yalda-* “to deceive, to trick, to mislead”, *aldan-* “to be deceived”, *aldanıl-* “to be deceived”, *aldaş-* “to deceive each other”. The nouns derived from the word *ar~ār-* include: *arğuç ~ ārğuç* “deceptive thing, deception”, *arışğ* “mutual deception, deceit”, *armak* “deceiver, deception”, *armakçı* “deceiver, trickster”, *armaksız* “without deception, without trickery”, *arsıkmak* “deception, deceitfulness”, *arsıkturmak* “to deceive”. The verbs include: *arış-* “to deceive each other”, *arsık-* “to be deceived, to deceive, to be deceived”, *arsıktur-* “to deceive”, *artız-* “to deceive”, *artur-* “to deceive, to be deceived”. The derivation suffixes used in these words are +ç, +lğ, +sız, +Da-, -ğ, -ğİ2ç, -ğ, -ı, -maç, -n-, -l-, -sık-, -r-, -ş-, -t-, -tur-, -z-. Vocalization in *alda-*, *aldağuc* and prosthetic phoneme mutation in *yalda-* are also observed.

There are some root and derivative words that are limited to a single period of use, while others have continuity. The words *armakçı* and *artur-* were only

used in the Old Turkic period, while the words *allıg*, *alsız*, *altağsız*, *armağsız* and *artız*- were only used in the Old Uyghur Turkic period. The words *alçı*, *aldamak*, *arğuç* ~ *ârğuç*, *arış-*, *ârışgu* and *arsıkmak* were only used in the Karakhanid Turkic period, while the word *aldayıcı* was only used in the Old Anatolian Turkish period, and the words *aldaşmak* and *arsıkturmak* were only used in the Khwarazm Turkic period. Among those that are seen in more than one period, the words *aldanıl-*, *arsık-*, and *arsıktur-* were used in the Middle Turkic period, while the word *armağ* was used in both the Old and Middle Turkic periods. The words *aldağuc* ~ *aldağuç*, *aldan-* and *aldaş-* were used in both the Middle and New Turkish periods, while the words *al* ~ *âl*, *alda-* ~ *alta-* ~ *yalda-*, *aldağ* ~ *altağ* and *ar-* ~ *âr-* were used in the Old, Middle, and New Turkish periods.

There has been a change in meaning in the *al~âl* word family. The words in this family have meanings such as “tool, way, method, solution; trick, scheme, deception, trap”. Most of the words derived from this root have a meaning of “trick, scheme” rather than “way, method”, and the fact that the meaning of “way, method” has not been seen after the Old Uyghur Turkic period indicates that the second meaning emerged later. Method is the path taken to achieve something. This method was initially positive, but later became negative, and thus the word gained meanings such as “trick, deception.”

Thus, both an expansion and a deterioration of meaning have occurred in the root and some of its derivatives. There has been no such change in meaning in the derivatives of the word *ar-* ~ *âr-*. Moreover, it is possible to observe a similar semantic shift and deterioration in meaning in the Mongolian words *arga* and *arga-*, which we believe to have the same root as *al*. *Arga* meaning “tool, means, method, way out, solution; trick, deception, cunning” and *arga-* meaning “to deceive, to use secret schemes or tricks; to find a way out or a solution”. Similarly, the Mongolian words *alda-* meaning “to lose, to let slip, to lose control, to make a mistake or error accidentally or unintentionally” and *aldag-a* meaning “mistake, fault, negligence, omission; deficiency, flaw; damage, loss” should be the same as T. *alda-* and *altağ*. The meanings of “deceive; trick, trap” carried by these words overlap with the meanings of *alda-* as “to make a mistake, to commit an error” and *aldag-a* as “wrong, harm.”

During the Old Turkic period, these words appeared as *al* and *ar-*, in periods that we currently cannot trace with texts, they were likely based on a root with a vowel + consonant + vowel arrangement and derived from that root. Through subsequent sound events, they reached their current forms. However, it is unclear in which root, when, and how these forms merged.